

УДК: 351.82

DOI: <https://doi.org/10.32689/2617-2224-2019-17-2-290-299>

Чорна Катерина Павлівна,

кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри господарського, трудового права та цивільно-правових дисциплін, Міжрегіональна Академія управління персоналом, 03039, м. Київ, вул. Фрометівська, 2, тел.: (044) 258 21 24, e-mail: katernachornackp@gmail.com

ORCID: 0000-0002-0318-5237

Черная Екатерина Павловна,

кандидат юридических наук, профессор кафедры хозяйственного, трудового права и гражданско-правовых дисциплин, Межрегиональная Академия управления персоналом, 03039, г. Киев, ул. Фрометовская, 2, тел.: (044) 258 21 24, e-mail: katernachornackp@gmail.com

ORCID: 0000-0002-0318-5237

Chorna Kateryna Pavlivna,

PhD. of Law, Associated Professor, Professor of the Department of Business law, labour rights and civil-law disciplines, Interregional Academy of Personnel Management, 03039, Kyiv, Str. Frometivska, 2, tel.: (044) 258 21 24, e-mail: katernachornackp@gmail.com

ORCID: 0000-0002-0318-5237

УКРАЇНЬСЬКА ДЕРЖАВА ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО: ОСОБЛИВОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ВІЙСЬКОВОЇ АВТОКРАТІЇ

Анотація. Проаналізовано державотворчі процеси на українських територіях у період української революції, а саме — за часів Української держави Павла Скоропадського.

Детально описано діяльність гетьманського уряду, схарактеризовано особливості взаємодії центральної та місцевої влади, досліджено вплив іноземного протекторату на створення, функціонування та крах гетьманського режиму, що, незважаючи на це, мав національний характер. Особливу увагу приділено розгляду реформ та нововведень, характеристики та аргументації автократії в управлінні, професіограмам урядовців, окресленню майбутніх планів державного будівництва та причинам падіння Української держави. Досліджено, що велика промислова і сільськогосподарська буржуазія утво-

рила власний представницький орган — Раду промисловості, торгівлі, фінансів та сільського господарства, яка мала на меті сприяти реставрації дореволюційного господарського устрою (Протофіс) зі своїми філіями у губерніях. Таким чином, зазнаючи утисків з боку гетьманської адміністрації, яка перебувала у полоні економічних домовленостей з Німеччиною та Австро-Угорщиною, та чинячи опір поміщикам, які прагнули повернути колишні угіддя і майно, народні маси ставали ворогами нових порядків, що, по суті, найбільше посприяло крахові гетьманського урядування.

Наведено докази, що свідчать про реальні кроки на шляху до самостійної держави, здійснені за часів П. Скоропадського: створення владних структур, боротьба за території країни, провадження рішучої внутрішньої та активної зовнішньої політики, законодавче регулювання суспільного життя; окремо наголошено на історичних уроках описуваного досвіду національного державного будівництва.

Ключові слова: гетьман, Українська Держава, Рада Міністрів Української Держави, Український Сейм, іноземний протекторат, Державна варта, Протофіс, губернські старости, отамани, Директорія УНР.

УКРАИНСКОЕ ГОСУДАРСТВО ПАВЛА СКОРОПАДСКОГО: ОСОБЕННОСТИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ВОЕННОЙ АВТОКРАТИИ

Аннотация. Проанализированы государственно-созидательные процессы на украинской территории в период Украинской революции, а именно — во времена Украинского государства Павла Скоропадского.

Представлено подробное описание деятельности гетманского правительства, охарактеризованы особенности взаимодействия центральной и местной власти, исследовано влияние иностранного протектората на создание, функционирование и крах гетманского режима, который, несмотря на это, носил национальный характер. Особое внимание уделено рассмотрению реформ и нововведений, характеристике и аргументации автократии в управлении, профессиограмме чиновников, обрисовке будущих планов государственного строительства и причинам падения украинского государства. Доказано, что крупная промышленная и сельскохозяйственная буржуазия создала собственный представительный орган — Совет промышленности, торговли, финансов и сельского хозяйства, цель которого — способствовать реставрации дореволюционного хозяйственного устройства (Протофіс) со своими филиалами в губерниях. Таким образом, испытывая давление со стороны гетманской администрации, которая находилась в плену экономических договоренностей с Германией и Австро-Венгрией, и сопротивляясь помещикам, которые хотели вернуть прежние угодья и имущество, народные массы становились врагами новых порядков, что, по сути, больше поспособствовало крушению гетманского управления.

В работе приведены доказательства, свидетельствующие о реальных шагах на пути к самостоятельному государству, совершенные во времена П. Скоропадского: создание властных структур, борьба за территории страны, производ-

ство решительной внутренней и активной внешней политики, законодательное регулирование общественной жизни; отдельно отмечены исторические уроки описываемого опыта национального государственного строительства.

Ключевые слова: гетьман, Украинское Государство, Совет Министров Украинского Государства, Украинский Сейм, иностранный протекторат, Государственная стража, Протофис, губернские старосты, атаманы, Директория УНР.

UKRAINIAN STATE PAVEL SKOROPADSKY: PECULIARITIES OF NATIONAL MILITARY AUTOCRACY

Abstract. The proposed research is an analysis of state-building attempts in Ukrainian territories during the period of the Ukrainian revolution, namely, during the time of the Ukrainian State of Pavlo Skoropadsky.

It contains a detailed description of the Hetman government describes features of the interaction of central and local government, the influence of foreign protectorate for the creation, operation and collapse of the Hetman regime that, despite this, wearing the national character. Special attention is given to the reform and innovation, characteristics and reasoning autocracy in management profession officials, outlining future plans for state building and cause of the fall of the Ukrainian state. Investigated that large industrial and agricultural bourgeoisie has created its own representative body — the Council of Industry, Trade, Finance and Agriculture, which was intended to promote the restoration of pre-revolutionary economic system (Protofis) with its branches in provinces. Thus, experiencing harassment by the Hetman's administration, who was a prisoner of economic agreements with Germany and Austria-Hungary, and resisting landowners who wanted to restore the old land and property, the masses were enemies of the new order, which, in fact, contributed the most crash Hetman's government.

The work presented evidence to suggest practical steps towards an independent state made the times Skoropadskiy: the creation authorities, the struggle for the country, implementation of strong internal and active foreign policy, legislative regulation of public life; Separately, the historical lessons of the described experience of national state construction are emphasized.

Keywords: Hetman, Ukrainian State, Council of Ministers of the Ukrainian State, Ukrainian Sejm, foreign protectorate, State guard, Protofis, provincial elders, atamans, Directory of the UPR.

Постановка проблеми. Після поразки Української Центральної Ради та вступу німецьких та австро-угорських військ на територію країни формування нових владних інститутів значною мірою залежало від

союзників та їх геополітичних інтересів. Прагнення української еліти продовжувати національну революцію шляхом реформування внутрішнього і зовнішнього життя знайшло підтримку у вказаних сил, на які і

опиралася влада Української Держави, що постала замість УНР.

В історіографії доволі частими були дискусії щодо оцінки її як окремого державного утворення: відомі її характеристики як маріонеткової держави, як держави — сателіта, як тимчасового штучного автократичного утворення, організованого окупаційним режимом задля задоволення внутрішніх економічних потреб.

Проте цей період доцільніше розглядати як яскравий поступальний етап національного державотворення, характерного для української революції 1917–1921 рр., і особливої наукової уваги вимагає той факт, що саме у короткий проміжок часу (квітень–грудень 1918 р.) заклалися основи майбутнього інституту української державної служби, — окреслились форма і зміст його діяльності, професійні вимоги до держслужбовців, наголошення на відмові від політичних уподобань, етика службовця та його моральні принципи, і ці уроки сьогодні надважливі для сучасної держави, основним завданням якої є антикорупційне реформування, насамперед, у галузі виконавчої влади, а також створення ефективного технократичного урядування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Джерельною базою для конструктивного дослідження вказаної проблематики послужили роботи сучасників української революції 1917–1921 рр.: насамперед, спогади очільника Української Держави П. Скоропадського [4, 14]; історичні праці його соратника, видатного вченого та державного діяча Д. Дорошенка [3]; мемуари реформатора “білого” руху і головноко-

мандувача південних військ Росії П. Врангеля [5; 6]; спогади російського державного діяча В. Оболенського [9]; політологічні дослідження В. Петріва [12]. Додатковою інформацією для вивчення цієї теми є роботи українського історика І. Крип’якевича [11], історіографічні дослідження сучасних вчених С. Кульчицького [1], О. Мироненка [2], В. Чеховича [10], О. Бойко [8]. У роботі використано колективні праці з історії державної служби та матеріали архівних досліджень урядів України у ХХ ст. [7].

Мета статті:

- висвітлити механізми формування центральних урядових органів, органів місцевого врядування в Українській Державі та принципи їх взаємодії;

- розглянути особливості німецького та австро-угорського протекторату та схарактеризувати рівень іноземного впливу на політичні події та урядові кроки в описуваний період української революції;

- дослідити співвідношення управлінських реформ і реставрацій у діяльності гетьманської влади;

- наголосити на національних рисах у гетьманському врядуванні та довести важливість цього історичного уроку.

Виклад основного матеріалу. Павло Скоропадський — очільник проголошеної Української Держави офіційно прийняв владу від делегатів Всеукраїнського хліборобського конгресу, скликаного Центральною Радою у квітні 1918 р., — історики називають цей момент державним переворотом, ініційованим вищим командуванням Німеччини. Інозем-

на роль в управлінні була достатньо аргументованою: опинившись у складному становищі після закінчення Першої світової війни, викликаними загрозою червоної і білої гвардії, ще попередній уряд УНР змушений був дати згоду на протекторат Четвертного союзу, насамперед, Німеччини та Австро-Угорщини — в обмін на територіальні поступки (повернення Холмщини, Підляшшя, надання умов для автономного розвитку Східної Галичини); важливою умовою цього договору був і обмін військовополоненими, повернення до взаємовигідних економічних стосунків [1].

Водночас були зроблені останні важливі урядові кроки Ради Народних Міністрів, яка знаходилась в евакуації на Волині: прийнято Закон про громадянство УНР та про введення в обіг національної грошової одиниці — гривні, затверджено Державний герб (тризуб), запроваджено григоріанський календар. І саме відсутність внутрішньої та міжнародної підтримки, поширення більшовицької загрози, руйнація легітимної владної вертикалі спричинили державний переворот у Києві в квітні 1918 р., і наступні здобутки у галузі національної політики належали уже новому уряду.

Офіційно парламентський курс держави залишався незмінним, оскільки у “Законі про тимчасовий державний устрій”, де прописувалися статуси громадян, зазначалося, що законодавча і судова влада належатиме гетьману виключно до обрання парламенту, Українського Сейму, усіма громадянами Української Держави [2].

Отже, партнерство з Четвертним союзом було спричинено гострою потребою української влади у збройній допомозі і не менш нагальною потребою стратегічних партнерів, Австро-Угорщини і Німеччини, у сільськогосподарській та промисловій українській сировині, і це підштовхувало останніх до посилення військової присутності в українських землях, яке виконало свою важливу місію: навесні 1918 р. більшовики залишили територію УНР, де зосередилось понад 450 тисяч німецьких та австро-угорських солдат [3].

Особливий науковий інтерес для дослідників становить постать лідера цієї держави — П. Скоропадського, у якому вище німецьке командування вбачало правителя, який володів усіма ознаками традиційної легітимності: аристократичне походження (гетьманський родовід), військовий досвід і високий чин, шляхетна освіта, особлива повага до українських національних традицій, лояльне ставлення до іноземних покровителів — усе це мало сприяти утвердженню П. Скоропадського як керівника держави. Гетьман усвідомлював тимчасовість власного одноосібницького управління (до скликання парламенту), навіть більше — заперечував монархізм, проте авторитарно вважав єдиним можливим виходом в умовах загальної політичної й економічної кризи, якою було охоплене тогочасне суспільство [4].

Незважаючи на недемократичний прихід до влади та відчутний німецький протекторат, період існування гетьманського режиму на українських теренах був продовженням давніх українських традицій у вря-

дуванні, а новостворена Українська Держава мала усі ознаки самостійного державного утворення. Насамперед, про це свідчила міцна позиційність глави держави, якому належала уся законодавча (до задекларованого скликання Українського Сейму) та виконавча влада в країні; він же був “Верховним Воеводою” — головнокомандувачем армії та флоту та мав право практично самостійно формувати уряд. Новий лідер держави, відмовившись від монархічних планів, на початку своєї державницької діяльності сподівався на широку підтримку Австрії, у союзі з якою вбачав самостійне майбутнє України [5]. На те була аргументована причина: окрім готовності Австро-Угорщини узяти під своє крило вагомую решту сусідніх земель, для нової української влади вартим був той факт, що територіальні суб’єкти цієї імперії, на відміну від царської Росії, де-факто мали статус відносно самостійних частин імперії (з усіма належними правами, вольностями і представництвами, допустимими у монархії; тому вимушена переорієнтація на майбутню (не більшовицьку) Росію стане для гетьмана, за свідченнями очевидців, єдиною можливим свідомим державним вибором, але заледве не найбільшим особистим політичним розчаруванням [6].

Не менш важливою ознакою держави є зміст і форма функціонування її власного уряду, Ради Міністрів на чолі з Отаманом (Головою Ради Міністрів), — уряду, який суттєво посприяв розвитку національного інституту державної служби. Так, були створені міністерства внутрішніх і закордонних справ, промисловості,

фінансів і торгівлі, земельних справ, народної освіти, народного здоров’я, сповідань (опікувалось справами релігій); призначені міністри військових, судових справ, генеральний контролер та генеральний секретар (керівник Генеральної канцелярії). Поступово складався прообраз сучасної системи виконавчої влади: міністерства поділялися на департаменти та управління, товариші міністрів (заступники) та інші працівники теж добиралися за професійною ознакою; змінювалися назви і повноваження, аргументовано складалися штатні розписи та кошториси витрат. Аналогічні, але менш успішні реформи провадилися і у судовій сфері. Усі державні службовці і судді, як і військові, давали урочисту обітницю вірно служити Українській Державі [7].

Українська Держава мала дореволюційний територіально-адміністративний устрій; його певні риси віддзеркалювалися і в системі місцевого самоврядування (інститут губернських старост, яким опікувалося Міністерство внутрішніх справ) [8]. Характерною ознакою місцевого урядування було його формування згідно з попереднім досвідом діяльності осіб-учасників: важливі посади часто діставалися колишнім російським чиновникам та урядовцям часів УНР, — без огляду на національне походження та політичні симпатії. Зазвичай це часто провокувало конфлікти, особливо з огляду на той факт, що за часів гетьманського режиму до України повернулося чимало колишніх землевласників, які вимагали від уряду власних земель і статків, а також чималих компенса-

цій за нанесені революцією збитки. Ситуацію ускладнювали і суперечності у міських думах та земських повітових і волосних управах, які часто складалися з представників станів, лояльно налаштованих не лише до очільників Білої гвардії, які вбачали в Українській Державі учасника майбутньої федерації колишніх народів Російської імперії, а навіть до монархістів (особливо це стосувалося південних губерній з їх дореволюційними поглядами та рештками адміністративного устрою) [9].

У системі місцевого самоврядування гетьманській уряд прагнув опиратися на середній клас, зокрема, на заможне селянство, — з цією метою був відроджений інститут козацтва з куріальним устроєм та отаманським врядуванням, яке діяло паралельно з губернським старостатом [10]. До того ж, велика промислова і сільськогосподарська буржуазія утворила власний представницький орган — Раду промисловості, торгівлі, фінансів та сільського господарства, яка мала на меті сприяти реставрації дореволюційного господарського устрою (Протофіс) зі своїми філіями у губерніях. Отже, зазнаючи утисків з боку гетьманської адміністрації, яка перебувала у полоні економічних домовленостей з Німеччиною та Австро-Угорщиною, та чинячи опір поміщикам, які прагнули повернути колишні угіддя і майно, народні маси ставали ворогами нових порядків, що, по суті, найбільше посприяло крахові гетьманського урядування.

З огляду на постійну зовнішню загрозу та внутрішні громадянські конфлікти одним з головних питань державного будівництва була

організація захисту держави — розбудова армії, авіації та флоту, які, за загальним висновком істориків, були приведені у найвищу тогочасну боєздатність саме у період правління П. Скоропадського [11]. Те ж саме стосується і внутрішніх безпекових сил, — зокрема, Державної варти, яка на початку свого існування виконувала не лише поліцейські функції, але й здійснювала прикордонний і митний контроль, відповідала за військову розвідку та особисту безпеку гетьмана та членів уряду: створена постановою Голови уряду Ф. Лизогуба з числа лояльних до нової влади колишніх поліцейських і чиновників, вишколена і професійна Державна варта на середину 1918 р. нараховувала до 60 тис. службовців та була міцною опорою режиму. Тоді ж започаткували свою діяльність ДНД, майбутні добровільні народні дружини, дільничні та вуличні комітети з охорони громадського порядку, — залучення місцевого населення до самоврядної, у тому числі, і правоохоронної діяльності було однією з нереалізованих ініціатив, проголошених ще столипінськими реформами [12].

У провадженні ж зовнішньої політики головними проблемами були намагання чітко окреслити північно-східні кордони держави та спроби налагодити відносини з країнами Антанти (або ж з окремими її суб'єктами). Опираючись на підтримку країн Четвертого союзу та їх геополітичних партнерів (усі ці держави мали офіційні представництва у Києві) та на факт визнання Української Держави більшістю країн Європи, український уряд провадив зовнішню

діяльність як повноцінний суб'єкт міжнародних відносин, визнаючи право на державне будівництво за усіма національними околицями колишньої Російської імперії і прагнучи об'єднати етнічні українські землі та Крим (на правах автономії) у межах Української Держави. Українська Держава здобула визнання 30 держав, в тому числі, і більшовицької Росії.

Незважаючи на численні докори щодо політичного проросійського (білогвардійського) курсу політики П. Скоропадського, без огляду на реальний протекторат Німеччини та Австро-Угорщини чимало законів та інших актів (а їх було понад 500) уряду Української Держави свідчили про українізацію суспільно-політичного життя. Центральний адміністративний апарат складався переважно з етнічних українців. Офіційною мовою визнавалася українська, широко вживалася національна символіка і національна система державних нагород, започатковані Українська академія наук, Національний історичний музей, Національна бібліотека і Національний архів; відкривалися українські університети. Вивчення української мови та літератури стало обов'язковим. Процес українізації торкнувся образотворчого, музичного та театрального мистецтва, історії України, національного права, релігії; разом з тим, визнавалися і права національних меншин (євреїв, кримських татар та інших) на вільний національно-культурний і духовний розвиток, — усі ці урядові кроки переконливо доводять наявність твердої національної духовної основи у поступі Української Держави (навіть

за наявності іноземного субстрату в управлінні).

Висновки. Діяльність гетьманського уряду стала ще одним кроком на шляху державотворення на українських теренах, — ініційована союзниками Українська Держава на чолі з гетьманом Павлом Скоропадським, яка постала замість УНР, і до сьогодні залишається яскравим уроком становлення національного державного будівництва на українських теренах. Окрім цього, період існування гетьманату був тріумфом виконавчої влади, оскільки ніколи більше в українській історії уряд не мав таких широких повноважень і не був настільки позбавлений контролю законодавчого органу. Втім, він знаходився під жорстким наглядом глави держави і його іноземних патронів та репрезентував себе як тимчасовий орган управління. Лідер держави та його соратники усвідомлювали не своєчасність та недоліки автократії та усі ризики консерватизму, який прийшов на зміну соціалізму (соціал-демократії), заявлений у програмах Центральної Ради, і який по формі опирався на національні козацькі традиції, а за змістом діяльності — на жорсткий монархізм та авторитарні методи управління, характерні для урядування в дореволюційній імперській Росії. Щодо самого гетьмана, то “об'єднання слов'янських земель Австрії та України і утворення самостійної і незалежної України було його єдиним прижиттєвим завданням” [13]. Очільник Української Держави дав таку оцінку своєму урядові: “Я далеко не хочу сказати, що центральні управління працювали добре, було чимало людей непід-

ходящих за своїми знаннями і своїми моральними якостями, але для дезинфекції всіх цих установ був потрібен час” [14]. Саме брак часу для налагодження ефективного управління, невдоволеність народу іноземним меркантильним покровительством, активізація політичної боротьби у державі і спричинили повстання проти гетьмана, яке, за відсутності військової підтримки союзників, зайнятих територіальними і політичними розколами у власних державах, закінчилось приходом до влади Директорії. У будь-якому випадку, правління П. Скоропадського має розглядатися як чергова (хоча й ініційована іноземними покровителями) історична спроба українства збудувати власну державну модель, щоправда, не у попередньому, задекларованому Центральною Радою демократичному просоціалістичному форматі, а у вигляді автократії, побудованої на засадах військового українського консерватизму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Кульчицький С. В.* Брестський (Берестейський) мирний договір // *Енциклопедія сучасної України* : у 30 т. / ред. кол. І. М. Дзюба [та ін.]; НАН України, НТШ, Координаційне бюро енциклопедії сучасної України НАН України. — К., 2004. — Т. 3. — С. 443–444.
2. *Мироненко О. М.* Закони про тимчасовий державний устрій України // *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Ін-т історії України НАН України. — К.: Наук. думка, 2005. — Т. 3 : Е–Й. — С. 220.

3. *Дорошенко Д.* Історія України. 1917–1923 рр.: Українська гетьманська держава 1918 року. — Ужгород, 1930. — С. 5–13.
4. *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. — Київ–Філадельфія, 1995. — 493 с.
5. *Врангель П. Н.* Записки: Кн. 1 [Електронний ресурс]. URL: <http://militera.lib.ru/memo/russian/vrangel> (дата звернення: 13.12.2018)
6. Там само.
7. Уряди України у ХХ столітті. — Київ: Наук. думка, 2001. — 608 с.
8. *Бойко Олена.* Територія, кордони і адміністративно-територіальний поділ Української Держави гетьмана П. Скоропадського (1918) // *Регіональна історія України: зб. наук. ст.* — 2009. — Вип. 3. — С. 223.
9. *Оболенский Владимир Андреевич.* “Моя жизнь. Мои современники”. [Електронний ресурс]. URL:<http://www.rulit.me/books> (дата звернення: 12.12.2018)
10. *Чехович В. А.* ЗЕМСТВА // *Енциклопедія історії України*: Т. 3: Е–Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Ін-т історії України. — К.: Наук. думка, 2005. — 672 с.
9. *Крип'якевич І.* Історія українського війська. — Львів, 1992. — С. 433.
10. *Петрів В.* Спогади з часів української революції (1917–1921) Ч. 4 / *Суспільне життя в Києві.* [Електронний ресурс] URL: <http://history.org.ua> (дата звернення: 12.12.2018)
11. Там само.
12. *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. — Київ – Філадельфія, 1995. — С. 54.

REFERENCES

1. *Kulchytskyi S.V.* (2004). Brestskiyi (Beresteiskiyi) myrnyi dohovir [Treaty of Brest-Litovsk]. Encyclopaedia of modern Ukraine in 30 t. T. 3. In Dzi-

- uba, I.M. and others (Eds.). National Academy of Sciences of Ukraine. SSS. Coordinative bureau of the encyclopaedia of modern Ukraine. 443–444.
2. *Myronenko O. M.* (2005). Zakony pro tumchasovyi derzhavnyi ustrii Ukrainy [Laws on the temporary state system]. Encyclopaedia of modern Ukraine in 10 t. T. 3: E-Y. In Smolii V. A. and others (Eds.). Institute of History of Ukraine. NAS of Ukraine. Kyiv: Naukova dumka.
 3. *Doroshenko D.* (1930). 1917–1923: Ukrayinska hetmanska derzhava 1918 roku [1917–1923: Ukrainian hetman state of 1918]. History of Ukraine. Uzhhorod. 5–13.
 4. *Skoropadskyi P.* (1995). Spohady, Kinets 1917 – hruden 1918 [Memoirs. End of 1917 – December 1918]. Kyiv: Philadelphia.
 5. *Wrangel P. N.* (December 13, 2018). Zapysky. Knyha 1 [Letters. Book 1]. Retrieved from <http://militera.lib.ru/memo/russian/vrangel>.
 6. *Wrangel P. N.* (December 13, 2018). Zapysky. Knyha 1 [Letters. Book 1]. Retrieved from <http://militera.lib.ru/memo/russian/vrangel>.
 7. Uriady Ukrainy u XX stolitti [Governments of Ukraine in the 20th century]. (2001). Kyiv: Naukova dumka.
 8. *Boyko O.* (2009). Terytoriia, kordony i administratyvno-terytorialnyi podil Ukrainy Hetmana P. Skoropadskoho (1918) [Territory, borders and administrative and territorial division of Ukrainian State of Hetman P. Skoropadkyi (1918)]. Regional history of Ukraine. Collection of research articles. Issue 3.
 9. *Obolenskyi V. A.* (December 12, 2018). Moia zhizn. Moi sovremenniki [My life. My contemporaries]. Retrieved from <http://www.rulit.me/books>
 10. *Chekhovych V. A.* (2005). ZEMSTVA [Zemstvos]. Encyclopaedia of history of Ukraine. T. 3: E-Y. In Smolii V. A. and others (Eds.). NAS of Ukraine. Institute of History of Ukraine. Kyiv: Naukova dumka.
 11. *Krypiakevych I.* (1992). Istoriiia ukraïnskoho viiska [History of Ukrainian troop]. Lviv.
 12. *Petriv V.* (December 12, 2018). Spomyny z chasiv ukraïnskoi revoliutsii (1917–1921). Suspilne zhyttia v Kyievi [Memoirs from the times of Ukrainian Revolution (1917–1921). Social life in Kyiv]. P. 4. Retrieved from <http://history.org.ua>
 13. *Wrangel P. N.* (December 13, 2018). Zapysky. Knyha 1 [Letters. Book 1]. Retrieved from <http://militera.lib.ru/memo/russian/vrangel>.
 14. *Skoropadskyi P.* (1995). Spohady, Kinets 1917 – hruden 1918 [Memoirs. End of 1917 – December 1918]. Kyiv: Philadelphia.